

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ЦІННІСНО-КОГНІТИВНОЇ СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ КРИМЧАН

У статті викладено результати багатопараметричного дослідження суспільної свідомості мешканців Кримської АР, що проводилося із застосуванням Q-сортування. Виділено системи цінностей, які лежать в основі політичної поведінки населення Крима. Проведене зіставлення існуючих у політичній свідомості ціннісно-ідеологічних позицій дало можливість виділити п'ять груп (три проросійські, протатарську та прагматичну). Виділені як «непримиримі» позиції, так і можливі точки дотику між поглядами груп.

Постановка проблеми. В переважній більшості соціологічних та психологічних досліджень для отримання вихідних даних використовуються узагальнені шкали, які за своїм змістом репрезентують емпіричні показники окремих обставин і умов поведінки людей, окремі варіації станів індивідів або соціальних груп. Кількісний підхід в соціології традиційно асоціюється з R-методологією, коли за допомогою статистичного аналізу реконструюються узагальнені параметри соціальних умов, ситуацій, характеристик особистості. При цьому з метою забезпечення надійності та достовірності похідних даних використовуються великі вибірки. Однак внутрішньою проблемою подібного підходу залишається, і це майже не обговорюється в науковому співтоваристві, змістовна валідність досліджень, пов'язана з особливостями сприйняття та розуміння тестових суджень. На противагу R-підходу у 1935 р. британський фізик і психолог Вільям Стефенсон запропонував Q-методологію. Її метою було включення в дослідження від самого початку, а саме з етапу збору емпіричних даних, цілісної суб'єктивності, яка супроводжує сприйняття будь-якої ситуації та реальну поведінку людини. Q-методологію було розроблено саме задля дослідження суб'єктивності, яка цілісно відображає дійсний сенс, мотивацію і сутність людського життя [10, 561]. При цьому Q-методологія є симбіозом якісного і кількісного дослідження. Дослідження внутрішніх причинних змінних соціальної реальності особливо актуальне для дослідження полікаузальних конфлік-

тів, коли глибинні ціннісні орієнтації тривалий час визначають поведінку конфліктантів, залишаючись повністю чи частково неусвідомлюваними і відсутніми у науковому дискурсі.

Q-методологія досі не стала популярною у світі, і вона майже невідома на пострадянському просторі. Але зараз завдяки послідовникам В. Стефенсона продемонстровано продуктивність її використання при вирішенні багатьох соціальних проблем і управлінських завдань, які виникають перед сучасним світом у час системних змін, зсувів у ціннісних парадигмах окремих соціальних груп і цілих народів, під час активації культурної взаємодії, коли проблема вирішення соціальних конфліктів і забезпечення культурної толерантності набуває планетарного значення.

Метою нашого дослідження було виявлення базових ціннісно-когнітивних координат суспільної свідомості мешканців АР Крим та їх взаємодії з чинниками електоральної поведінки за допомогою заглиблення у ціннісно-когнітивні конструкти, що зумовлюють ту чи іншу громадянську позицію у реальному багатоманітному контексті життя. В нашому дослідженні здійснено спробу поєднання соціологічного, соціально-психологічного та політологічного підходів. Ця робота розглядається як крок до багатопараметричного кількісно-якісного розуміння сучасної суспільної свідомості кримського соціуму.

Ми намагалися знайти відповіді на такі запитання:

Який зміст конфліктуючих ціннісно-когнітивних позицій, що реально існують в суспільній свідомості мешканців Криму?

Які соціально-демографічні групи є носіями цих конфліктуючих позицій?

Що може бути підґрунтям суспільного консенсусу між групами, що висловлюють протилежні соціально-економічні та політичні позиції?

Як система ціннісно-когнітивних конструктів впливає на електоральні predisposиції?

Методика та організація дослідження. Інструментальною основою цього дослідження була Q-методологія, яка з технічної точки зору базується на Q-сортуванні. Останнє зазвичай включає порядкове ранжування набору тверджень у діапазоні від згоди до незгоди. В Q-дослідженні вимірювання і оцінка соціальних явищ відбуваються за допомогою оцінних шкал, побудованих на основі ментальних (когнітивних) схем, що відображаються реальними висловленнями (судженнями), які використовують, якими «думають» різні досліджувані групи населення. Судження, які пропонують проранжувати учасникам дослідження, збираються за допомогою інтерв'ю або з друкованих матеріалів, тобто беруться з конкретного буття [8]. При цьому дослідження спрямоване на виявлення внутрішніх причинних змінних соціальної реальності [9], а не лише частки зовнішніх умов або обставин соціального життя.

Учасникам опитування пропонувалося класифікувати 42 твердження за семибальною шкалою від +3 (цілком згоден) до -3 (цілком незгоден), а також заповнити анкету.

Список оцінюваних тверджень було складено на основі моніторингу кримських ЗМІ і містив висловлювання з питань зовнішньої політики, міжнародних відносин і ситуації в мовній сфері, оцінки історичного минулого, базування ЧФ Росії в Криму, діяльності Ю. Тимошенко й А. Матвієнка (на той час, відповідно - прем'єр-міністра України і прем'єр-міністра АРК). Список тверджень було підібрано таким чином, щоб вони відображали широкий спектр ідеологічних поглядів і містили низку попарно протилежних думок.

Опитування проводилося в малих групах (5-7 осіб). Кожен з учасників отримував колоду карток із твердженнями, анкети і ручку. Пропонувалося спочатку розсортувати картки на три групи: «Згоден», «Незгоден», «Ні згоден, ні незгоден», а потім у групах «Згоден» і «Незгоден» провести подальшу диференціацію (від +3 до +1 і від -3 до -1). Після внесення результатів сортування до спеціального бланка відповідей респонденти переходили до заповнення анкети, що містила як закриті, так і відкриті питання. Питання стосувалися довіри політикам, політичних симпатій і антипатій, назв газет, телеканалів, радіостанцій, яким люди віддають перевагу, а також соціально-демографічних характеристик респондентів. Час, за який окремі респонденти класифікували картки і заповнювали анкету, коливався від 40 до 70 хв. Як правило, триваліший

час заповнювали анкету респонденти без вищої освіти. Під час заповнення анкети респонденти могли звертатися до дослідника із запитаннями щодо вимог до заповнення бланка відповідей, а також уточнювали значення висловлювань, надрукованих на картках. Після завершення цього етапу роботи дослідник проводив коротку індивідуальну бесіду з частиною респондентів, у якій запитував їх про причини і мотиви вибору тих тверджень, що одержали максимально високу позитивну (+3) і негативну (-3) оцінку. Відповіді фіксувалися у протоколі.

Опитування проводилося з 5.08.2005 р. по 12.08.2005 р. у дев'ятох населених пунктах: Алушті, Білогірську, Джанкої, Керчі, Червоногвардійському, Красноперекоську, Саках, Сімферополі, Феодосії. Серед респондентів були міські жителі, жителі приміських селищ і сіл. Повністю провели сортування карток та заповнили анкету 58 респондентів.

Потім результати оброблялися за допомогою методів багатопараметричного статистичного аналізу - перевірка статистичних гіпотез, факторний аналіз даних.

У результаті було виділено чинники, кожен з яких поєднує в групи взаємозалежні позиції, що утворюють значеннєвий блок. Було виявлено п'ять базисних чинників. За кожним з них стоїть визначена група людей, які мають відносно особливу систему поглядів. До виділених чинників увійшло 46 наших респондентів. Ще 12 осіб (трохи менше 20 % від загальної кількості) виявилися за межами п'яти-факторної моделі. Такий розподіл респондентів на тих, які мають більш-менш цілісну ідеологічну позицію, і тих, кому властиві суперечливі, дифузні і синкретичні політичні установки, близький до реального співвідношення людей, які політично визначилися, і тих, хто не визначився у своїх політичних симпатіях.

Основні отримані результати було надано для обговорення дискусійним групам (куди було включено респондентів різного рівня освіти, соціального статусу, професії та національності) з метою одержання коментарів, пояснювальних гіпотез і додаткової інформації про проблеми, які хвилюють людей. Дискусію в групах було записано на диктофон, потім зіставлено з даними опитування і проаналізовано.

Результати дослідження та їх обговорення. У дослідженні проаналізовано типи суспільно-політичних (ідеологічних) позицій кримчан і в першому наближенні виділено їхню соціально-демографічну базу підтримки (електорат), ступінь довіри до політичних і суспільних лідерів, до засобів масової інформації, виділено основні лінії суперечностей. Виокремлено реально функціонуючі системи цінностей, що лежать в основі політичної (зокрема, електоральної) поведінки різних груп кримчан. Можна стверджу-

вати, що дослідження експериментально зафіксувало те, що не лише буття визначає свідомість, а також несвідоме і підсвідоме (афективно заряджені шари повсякденної свідомості, що мають глибокі історико-генетичні корені у народних уявленнях про славне минуле батьківщини, про ворогів і друзів, про перевагу своєї віри і звичаїв над усіма іншими) визначають свідомість і поведінку.

Результати дослідження підтверджують концепцію багатоваріантності суб'єктивних схем або конструктів соціальної реальності [6; 7]. Незважаючи на очевидність того, що всі кримчани живуть у єдиному фізичному просторі, люди з різним менталітетом, зокрема, з різними політико-ідеологічними поглядами живуть ніби в різних світах, з різною аксіоматикою і неминучими причинно-наслідковими законами. Зокрема, орієнтованим на «Росію-матір» кримчанам не потрібні прагматичні чи фактологічні обґрунтування агресивної політики НАТО чи підступності західноукраїнців і поляків, що, відповідно до їхніх уявлень, як сили зла, прагнуть нашкодити Росії і росіянам, відірвати одні слов'янські народи від інших через приєднання частини їх до Заходу, Європейського союзу. Для цих кримчан НАТО, західноукраїнці та поляки - це вороги. Виділені проросійські групи є ідеологічно високомобілізованими для захисту своїх реальних і нереальних («фантастичних», реальних лише для їхньої свідомості) інтересів. Закони раціонального мислення тут не працюють, і для розуміння політичної свідомості потрібно використовувати психологію конфлікту.

Специфіка змістовних позицій виділених груп подано в таблиці.

Таблиця. Номери найбільш значущих тверджень за змістовними полюсами у представників кожного з факторів п'ятифакторної моделі

Твердження, що одержали позитивні оцінки в кожній із груп (факторів)				
Ф1+(5):	Ф2+(5):	Ф3+(5):	Ф4+(5):	Ф5+(5):
№40	№ 10	№40	№ 2	Xs-22
№10	№ 1	№ 10	№ 28	X» 33
№ 13	№ 40	№ 1	№ 15	№28
№32	№ 14	№ 13	№11	№ 41
№1	№ 13	№ 32	№ 35	Xü 20
№14	№32	№ 14	№25	Xİ 4
№19		№ 3		№11
№38		№41		Xİ 16
Твердження, що одержали негативні оцінки в кожній із груп (факторів)				
ФИ5):	Ф2-(5):	Ф3-(5):	Ф4-(5):	Ф5-(5):
№2	№ 2	№ 2	№ 7	№ 7
№35	№ 35	№ 35	№27	№23
№6	№ 6	№6	№ 3	XУ42
№25	№ 15	№ 15	XI: 10	X»27
№15	№24	№28	Xİ 1	Xü 24
№24	№25	№24	X»36	Xİ 9
Ж'23	№31	№23	XУ 41	№31
		№31	№ 9	Xe 36
		№ 11	XI: 13	
		№25	XI: 32	

Вищенаведена таблиця демонструє дуже сильну подібність (майже ідентичність) змістовних позицій представників 1, 2, 3 груп, а також деяку подібність представників 4 і 5 груп (позиції, що збігаються, виділено кольором). При цьому твердження, що підтримуються представниками 1, 2, 3 груп (№№ 10, 1, 13, 32) заперечуються представниками групи 4.1, навпаки, твердження №№ 2, 25, 28, 35, підтримувані представниками групи 4, заперечуються представниками груп 1, 2, 3. Лише одне твердження (№ 41) підтримується одночасно представниками груп 3 і 5, і два твердження (№ 23, № 31) ними ж одночасно заперечуються.

Отримані результати демонструють своєрідність ідеологічної позиції значної частини кримчан (проросійські групи 1-3), що як своє минуле, так і своє майбутнє зв'язують з Росією і негативно оцінюють дії нинішньої влади як у сфері економіки (згода з твердженнями № 40, № 42, № 42), так і в сфері внутрішньої політики (згода з твердженнями № 13, № 32). Виділено групу, що займає дзеркально протилежну позицію з більшості питань - протатарська, а також група, що займає проміжне (трохи ближче до протатарської групи) положення - група прагматиків. В графічній формі ми можемо побачити розбіжності на рисунках 1 і 2, де позиції груп зіставляються за шістьма диференціюючими твердженнями.

На наш погляд, визначена затребуваність радикальних поглядів обумовлена відомим положенням, «що за допомогою конфлікту групи краще усвідомлюють свою специфіку й у такий спосіб встановлюють, зберігають межі між собою і навколишнім світом». Відбувається «трансформація індивідів з їх специфічними життєвими ситуаціями у свідомих представників групи. Людина виявляє непохитність у своїй представницькій ролі, тому що вона розглядає себе як виконавця групової місії» [5, 142]. Таким чином, роздуваючи кожен дрібний конфлікт, проросійські радикали сприяють постійному усвідомленню себе кримськими росіянами саме російськими людьми, що складають єдину з росіянами Російської Федерації групу із загальним історичним минулим, релігією, культурою, мовою і спільними ворогами. Ми не проводили систематичного моніторингу кримської преси, досить було купити кілька газет, щоб наштотхнутися на характерні заголовки: «Не накачивайте нас мовой» (Крымская правда, 18.08.2005), «Русская идея - это осознание народом своей идентичности» (Крымская правда, 5.08.2005), «Западную Украину придавила пята стопроцентного фашизма» (Крымская правда, 5.08.2005). Досить поширені заголовки, що містять ворожий, нешанобливий чи іронічний погляд на українські

Рис. 1. Виразеність розбіжностей узагальнених оцінок п'яти «ідеологічних» груп з шесті індикативних тверджень

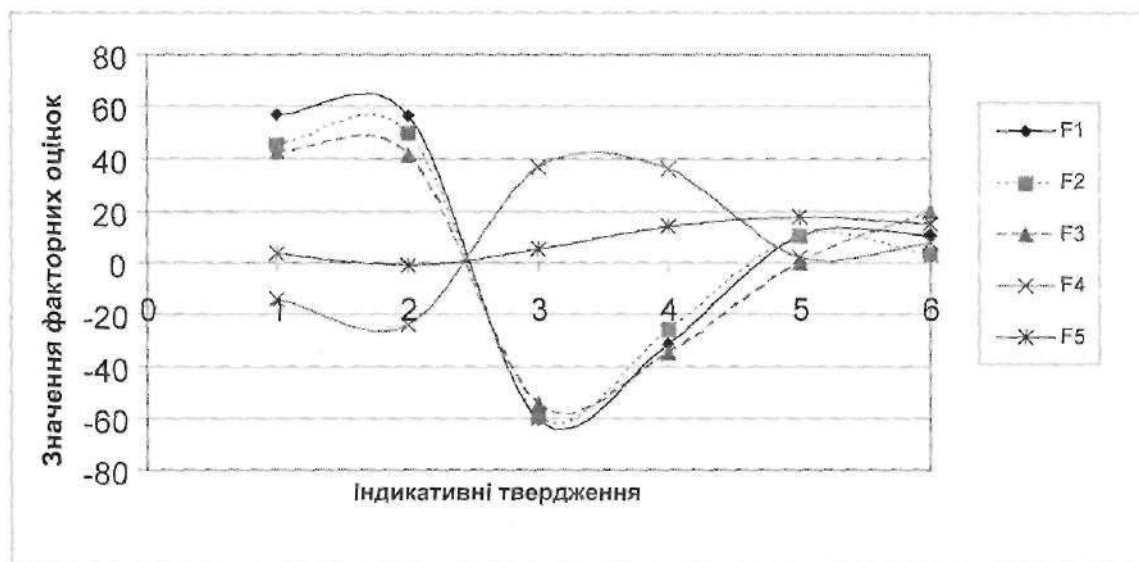

Рис. 2. Співвідношення «ідеологічних» груп респондентів (F1-F5) за узагальненими оцінками виразеності оцінок найбільш диференціюючих тверджень (таких, що мають максимальні факторні оцінки всередині відповідних факторів)

події і лідерів країни: «Говерла отдалась крымчанам безмолвно и без молний» (Крым гу, № 14), «Карту кроить - не на майдане стоять» (Крым ш, № 14), «Граждане Украины - заложники "царя"» (Крым гу, № 14), «Политическая шушера за деньги помаранчевых пытается расколоть пророссийский спектр настроений в Крыму» (Крымская правда, 5.08.2005), «Как в сказке: чем дальше - тем страшнее» (про Ю. Тимошенко) (Республика, № 29, 9-11.08.2005), «"Здоровый боров" Порошенко серьезно болен?» (Крымская правда, 17.08.2005), «Первые 100 дней правительства

Матвиенко: за минусами не видно плюсов» (Крымская правда, 29.07.2005), «Крымчане не живут, а выживают, в отличие от киевлян» (Крымский обозреватель, № 32, 9.08.2005), «Андрюша живет на бренды. Политические» (про сына Ющенко) (Крымский обозреватель, № 32, 9.08.2005), «"Семейная" власть» (про призначення главою Комітету з охорони культурної спадщини дружини віце-прем'єра А. Скорченко) (Крымский обозреватель, № 32, 9.08.2005), «Украинцы "нашли" свое место» (про громадян України, засуджених в Росії за кримінальні зло-

чини) (Крымский обозреватель, № 32, 9.08.2005), іронічний тест «10 признаков того, что Вы президент Украины» (Крымский обозреватель, № 32, 9.08.2005), іронічний тест «10 признаков того, что Вы премьер-министр Украины» (Крымский обозреватель, № 32, 9.08.2005), «Первыми были не Адам и Ева, а Остап и Галя, а украинский флот - родоначальник российского» (Крымская правда, 16.08.2005), «"Чемодан, вокзал, Россия" - говорят нашим детям сторонники украинизации образования» (Крымское время, № 90, 16.08.2005), «Ефим Фикс: крымчан ломают через колено» (Крымское время, № 90, 16.08.2005).

Складається враження, що подібна ідеологічна обробка сприяє високому ступеню «мобілізованості» російського населення на протестні акції і різкі висловлення, його ототожненню себе з «російським народом», що піднімає людину у власних очах, підвищує її готовність діяти у різних конфліктах виходячи з надіндивідуальних прагнень, а не особистої вигоди. Відповідно, конфлікт, на який ідуть «з відчуттям моральної правоти, звичайно буває більш радикальний і нещадний, ніж той, у якому така моральна підтримка відсутня» [5, 140].

Однією з причин такого становища ми вважаємо серію суб'єктивних катастроф, пов'язаних з трансформаційними процесами в українському суспільстві 90-х років. Як ми зазначали в 1996 р., це:

«різке падіння життєвого рівня, погіршення якості харчування переважної більшості міського населення;

обвальне зростання злочинності, рекету, бандизму, посилення почуття незахищеності;

крах звичного способу життя, втрата суб'єктивних орієнтирів, зміна або деформація цінностей;

виникнення проблеми безробітності;

втрата населенням заощаджень, які зберігалися в державних ощадних касах, наслідок інфляції;

втрата довіри до держави, повна недовіра до чесності та кваліфікованості державних службовців;

неможливість пишатися теперішнім країною, в якій живеш, перспектива перетворення її в країну четвертого світу, в звалище відходів розвинутих країн» [4, 27]. Одним з наслідків цього було те, що «населення поставлене перед проблемою нової самоідентифікації» [4, 28]. Іншим наслідком - те, що приголомшені скрутою маси частково піддалися на спокусу ілюзорного «пояснення своїх негараздів дією ворожих сил певної національності... або певного політичного напрямку» [2, 19]. В умовах відсутності цілеспрямованої інформаційної державної політики в

Криму домінування такого пояснення є не випадковим, оскільки:

1) «повсякденна свідомість має тенденцію витлумачувати як міжнаціональні ті проблеми, що мають суто політичний і соціальний характер, але зачіпають інтереси осіб певної національності» [1, 181];

2) таке пояснення відповідало інтересам тієї частини кримської еліти, яка активно «прихватувала» державну власність, оскільки поклало головну відповідальність за погіршення життєвого рівня кримчан на Центр, який «піддався західно-українській ідеології». Певний внесок у формування нової самоідентифікації кримчан могло спричинити домінування в інформаційному просторі Криму антиукраїнських (проросійських) сил та загострена реакція на українську політику надання цільової матеріальної допомоги на облаштування та культурне відродження кримсько-татарського народу, особливо на пріоритетне виділення земельних ділянок для будівництва приватного житла, а також формально-бюрократичний підхід до відродження українських традицій та української мови в Криму.

На цей час деякі з соціальних стереотипів у свідомості людей набули статусу аксіом, і це є фактом, який необхідно враховувати в інформаційній політиці і політичній агітації. Як позитивне явище слід зазначити те, що кримчани негативно сприймають загрози стабільності і підвищену соціальну напруженість, що тривалий час [3, 251] існує на півострові. Саме ідея стабільності може бути протиставлена тому негативізму стосовно нинішньої влади, який ми виявили у більшості частини кримчан.

Висновки

1. Дослідження показало можливість виділити типи ціннісно-ідеологічних позицій (типи «громадянської позиції») населення і зв'язати визначені типи позицій із соціально-демографічними характеристиками населення. Обмеженість вибірки дало змогу зробити це в першому наближенні, але зараз цілком очевидно є можливість як більш точного визначення соціального складу груп, що розділяють чи підтримують визначену позицію, так і можливість прогнозування впливу визначених агітаційних засобів (гасел, акцій, заяв, тощо) на представників кожної з груп. За соціально-демографічним статусом членство у виділених групах пов'язано з національністю, освітою, рівнем доходів та проживанням у певному регіоні АР Крим. Також було встановлено зв'язок приналежності до визначеної групи і довіри/недовіри до визначених політиків.

2. Використана методика також дає можливість уточнити ЗМІ, з яких представники ціннісно-ідеологічних позицій одержують основ-

ний обсяг інформації, що відкриває можливості цільової підготовки агітаційних матеріалів з урахуванням особливостей позиції об'єкта агітації й адресного розміщення агітматеріалів у тих ЗМІ, що входять до основних інформаційних джерел представників певної ціннісно-ідеологічної позиції. Наприклад, уже дані нашого невеликого дослідження дають змогу рекомендувати використання каналів «Інтер» і «1+1» для ведення агітаційної роботи, спрямованої на проросійські групи в Криму, і свідчать про недоцільність використання УТ-1 для цієї роботи.

Отримані дані дають змогу визначити групу «прагматиків», якій варто надати стратегічну підтримку як групі з відносно позитивним баченням майбутнього, лояльної до центральної влади і яка одночасно має точки дотику з ідеологічно непримиренними на цей час групами: «проросійськими» і «протатарською». Водночас можна говорити про нечисленність групи «прагматиків», про її обмежений вплив (лише люди

з вищою освітою поділяють громадянську позицію «прагматиків»).

Дослідження експериментально перевірило гіпотезу про соціальні стереотипи, властиві різним групам кримчан, виділивши твердження, що поділяються членами визначених ціннісно-ідеологічних груп, допомогло порівняти загальне і відмінне в ідеології груп. Можливо подальше дослідження ефективних шляхів «розхитування» чи розвінчання помилкових («шкідливих») стереотипів і дослідження можливого впливу такої роботи на зміну політичних симпатій. Виділені комплекси тверджень (специфічні для кожної з груп) можуть використовуватися в подальших дослідженнях (зокрема для швидкого сортування та відбору респондентів).

Виділено твердження, у ставленні до яких існує відносна подібність позицій і які можуть бути використані для побудови загальної платформи для всіх груп.

1. Гірник А. Уявлення українських офіцерів про взаємини українців і росіян // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Матеріали Всеукраїнської наук. конф. 29-31 травня 1995 р. - К., 1995. - С. 181-183.
2. Гірник А., Саламатов В. Національні інтереси України і суспільна злагода // Демократичні вибори і відкрите суспільство: Тези доповідей. - К., 1994. - С. 15-19.
3. Гірник А., Саламатов В. Методологические аспекты поддержки принятия решений в кризисных ситуациях, - Украинська психологія: сучасний потенціал: Матеріали Четвертих Костківських читань. - К., 1996. - Т. 1. - С. 248-258.
4. Гірник А., Саламатов В. Под знаком чернобыльской звезды. Психологические последствия социально-экономического кризиса // Підтекст. - 1996. - № 18 (22). - С. 26-29.
5. Козер Л. Функции социального конфликта / Пер. с англ. - М.: Идея-Пресс, 2000. - 208 с.
6. Петренко В. Ф., Митина О. В. Анализ динамики общественного сознания. - Смоленск: Изд-во СГУ - 1997. - 214 с.
7. Франсела Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методам. Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1987. - 236 с.
8. Brown S. R. A primer on Q methodology II Operant Subjectivity. - 1993. - № 16. - P. 91-138.
9. Brown S. R. Q methodology as the foundation for a science of subjectivity: Read at the Eleventh International Conference of the International Society for the Scientific Study of Subjectivity. College of Medicine, University of Illinois. - Chicago, 12-14 October, 1995.
10. Brown S. R. Q methodology and qualitative research II Qualitative Health Research. - 1996. - Vol. 6, № 4. - P. 561-567.

A. Girnyk, V Salamatov

SOCIAL PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF VALUABLE COGNITIVE PART OF THE POLITICAL BEHAVIOR OF THE CRIMEA INHABITANT

The article deals with the results of the multifactor survey, carried with Q-sorting method, of Crimea inhabitant social consciousness. There is system of values which underlie political behavior of various Crimea inhabitant groups emphasized. The comparison of value-ideological attitudes of chosen five groups are carried out.